

"Сейфуллин оқулары– 14: Жастар, ғылым, инновациялар: цифрландыру - жаңа даму кезені » атты Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары = Материалы Республиканской научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 14: Молодежь, наука, инновации: цифровизация - новый этап развития». -2018. - Т.1, Ч.1. - Б.63-65

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ҚАЗЫҒҰРТ АУДАНЫ«АЙКЕЛДІ» ЖҚ ЖАҒДАЙЫНДА КҮЗДІК БИДАЙ ДАҚЫЛЫНЫҢ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Айгелді А.Т.

Бидай — Қазақстанның барлық аймақтарының негізгі тауарлы дақыл болып есептеледі. Еліміз бидайды экспорттау көлемі жағынан алтыншы орынды иемденеді. Бидай өнімдері өнеркәсіпте кең көлемде пайдаланылады. Мысалы, бидай дәнінен крахмал, спирт, май және клейковина алынады. Бидай сабанынан қағаз, картон, өнер бұйымдары және басқа да заттар жасалынады. Барлық ауыспалы егіс жүйесінде күздікбидай санитарлық дақыл болып табылады. Астық тұқымды дақылдар ішінде бидайдың маңызы үнемі арта береді, өйткені ол – аса жұғымды әрі экономикалық тұрғыдан мол табысты азық – түліктік дақыл болып табылады [1, 2]. Бидай Аргентина мемлекетінің экономикасын 15%-ға жоғарылатқан [3]. Азық-түлік өнімі ретінде бидайдың көптеген аса бағалы қасиеттері бар. Бидай дәні – аса құнарлы да қуатты азық, оны сақтау да қиын емес, бір жерден екінші жерге тасып жеткізу де оңай және оны өңдеп алуан түрлі өнім алуға болады. Европадағы елдерде адамға қажетті барлық калорияның 35% бидайдан алынады.

Адам ағзасы үшін қажетті ақуыздар мен көмірсутектілердің жарымына жуығын, кейбір дәрумендердің В1 70—80%, РР және Е недәуір бөлігін, минералдық тұздарды және басқа қажетті заттарды бидай өнімі береді. Бидай наны азық-түлік көзі ғана емес, сонымен қатар ерекше катализатор болып табылады. Оны пайдалану нәтижесінде ас қорыту жақсарады және басқа қоректер де жақсы сіңеді. Бидай ақуызының да ерекше бағалы қасиеттері бар, оның амин қышқылдық құрамы үйлесімді келеді. Қазіргі жоғары механикаландырылған және мамандандырылған ауыл шаруашылығы өндірісі жағдайында бидай түсімін арттыра берудің және мол өнім алудың негізгі факторы — дақыл үшін қажетті ылғалдық және басқа режимдерінің ең қолайлы жағдайын жасаумен қатар, оның аса бағалы сорттарын өсіріп шығару болып табылады [4]. Астық дақылдарының ішінде барынша өнімдісі күздік бидай екені белгілі. Ол барлық астық дақылдарынан өнімі бойынша 4,0-тен 10-12 ц/га дейін асып түседі.

Қазақстанның оңтүстік суармалы аймағы күздік бидай дақылын өсіру үшін айтарлықтай қолайлы болып табылады. Жылы кезеңнің барынша ұзақ болуы, күзгі, қысқы және ерте көктемгі кезеңдерде түсетін атфосфералық

ылғалдың мол болуы, жарық пен жылудың барынша көптігі күзгі астық дақылдарынан жоғары және тұрақты өнім алуға себепші болады.

Күздік бидай Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығыс аймағында суармалы жерлерінде әр жылда 180-220 мың га алқабында өсіріледі. Дақылдың соңғы 20 жыл ішіндегі орташа өнімділігі 18-27 ц/га аралығында ауытқиды [5].

Күздік бидайды жақсы алғы дақылдардан кейін ауыспалы егістерде өсіру оның түсімін ұлғайтады. Бес танапты дәнді отамалы ауыспалы егісіндегі күздік бидай көп жылдық шөптен кейін өнімділігі 31,4 ц/га болып, көп жылдық шөптің аудары қыртысынан кейін 29,1 ц/га оның түсімдері бірігей егіспен салыстырғанда 6,7- 4,4 ц/га, ал отамалы дақылдардан кейін 4,0 центнерге дейін артады. Күздік бидай оңтайлы дақылдардан кейін егілгенде агрофитоценоздың фитосанитарлық жағдайы оңтайланып, арамшөптерден тазаланып өнімділігі артып, экономикалық тиімділігі мен сапалылығы артады [6].

Кез-келген жерде егіншілік жүйесін дамыту сол аймақтағы климат пен топырақ жағдайларына байланысты. Топырақтың құнарлылығын қаншама жақсартқанмен, климат, ауа райын өзгерту мүмкін емес. Мұның өзі шаруашылықты аймақтар бойынша мүмкіндігінше дұрыс мамандандыруды талап етеді. Ылғал жеткіліксіз болған жағдайда да, артық болған жағдайда да егіннің жақсы өнімін қамтамасыз етерліктей агротехникалық тәсілдерді қолдану осыған сәйкес техниканы дұрыс пайдалану мелиорацияны дамыту, тыңайтқыштарды неғұрлым тиімді, пайдалану сияқты шаралардың бәрі қосылып, ауыл шаруашылығының ауа райына тәуелділігін азайтуға көмектеседі. Климат топырақ құралу процесінің бағытына және қарқынына әсер етеді [7].

Оңтүстік Қазақстан облысы- кең-байтақ қазақ жерінің тарихы терең, құнарлы да құйқалы, өзгеше өңірі. Оңтүстік Қазақстан облысы қоңыржай белдеуінің оңтүстік бөлігінде орналасқан. Облыстың жазықтықты аудандарының климат жағдайының ерекшелігі кескін континенттігі, мұнда шөлдер мен шөлейттер, төбелер, тау жоталары мен қыраттар кездеседі. Облыстың таулы ауданы оңтүстігінде Батыс Тянь-Шань жоталарынан, орталығында Қаратаудан, ал оңтүстік-шығысында Талас Алатауының сілемдері болып табылатын Қаржантау және Өгем жоталарынан тұрады.

Бұл аймақ белсенді температуралардың жоғары мөлшерімен сипатталады. Мысалы, 4400° (+10° жоғары ауа температуралардың жиынтығы) изосызығы оңтүстік-шығыста Қазығұрт жотасының оңтүстік беткейімен, кейін солтүстік бағытта жалғасады, шамамен Төрткүл жанында батысқа бұрылады. Сондықтан, облыстың оңтүстік-батысы жылу сүйгіш ауыл шаруашылық дақылдар (жүзім, темекі, мақта т.б.) өсіретін зонада орналасқан. Термикалық жағдайы жақсы болғанымен, жауын-шашын мөлшерінің аздығы жер ресурстардың сапасы төмен болуына алып келеді, мысалы, Байыркұмда – 232 мм, Шардара – 242 мм, Мақтаарал – 311 мм. Оңтүстік Қазақстанда топырақ жамылғысы биіктік белдеулік бойынша жақсы байқалады. Бұл аймақта кәдімгі оңтүстік сұр топырақ

таралған. Топырақ түзуші жыныстары көбіне лёсс тәрізді саздақ болып келеді. Топырақ қабаттары әлсіз көрінеді. Морфологиялық құрылысы топырақтың қарашірік қабатында орташа қалыңдығымен сипатталады ($A+B=50-60$ см оның ішінде $A=20$ см). Қара шірік қабатының түсі қуаң ашық сұрғылт. Құрылымы бойынша көбіне кесекті қабатты. Қарашірік қабаты төмендеген сайын дәнді немесе кесекті дәнді және тесік (жауын құрттар мен жәндіктер жүргендіктен) құрылысты болады. НСІ – да қайнауы жоғары. Өңделетін топырақ қабаты кесекті немесе сазды кесекті құрылымымен, ал жыртылмайтын қабат тығыз құрылымымен ерекшеленеді.

Оңтүстік Қазақстан облысында өсімдіктер түрі өте көп және әралуан түрлі, шамамен 1,5 мың түрі бар. Мұнда жусан, сораң, еркек шөп, жантақ, күйреуік, бүйірген, сексеуіл кездеседі. Сырдария аңғарында жиде, жыңғыл, шенгел, жал тау етегінде бетеге, жусан, таулы өңірде бұта, жеміс ағаштары, арша, ырғай және тағы басқа өсімдіктер өседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Уразалиев Р.А., Киреев А.К. Прямой посев зерновых культур в Казахстане // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. - 2009. – №12. – С. 12.
2. Сыдық Д.А., Оспанбаев Ж., Бабаходжаев А., Сыдыков М. Продуктивность озимой пшеницы в зависимости от сроков и норм посева при гребневом способе при орошении // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – 2008. - №11. – С. 23–27
3. Pablo Gopp, Argentina changes to benefit frade, Published on 6 April 2016.- P. 18-19.
4. Оразалиев Р.А. Қазақстан бидайы. – Алматы: Баспасы, 1984. – 356 с.
5. Қ.К. Әрінов, Қ.М. Мұсынов, А.Қ. Апушев, Н.А. Серекпаев, Н.А. Шестакова, С.С. Арыстанғұлов. Өсімдік шаруашылығы. – Алматы: Баспасы, 2011. – 280 с.
5. Бадина Г.В. Основы агрономии. Л.: Агропромиздат, 1988. - 448 с.
6. Абугалиева А.И, Бедошвили Д, Моргунов А.Ж. Основные характеристики хлебопекарных свойств зерна казахстанской пшеницы в соответствии с требованиями мирового рынка по материалам // Селекция яровой пшеницы для засушливых районов России и Казахстана. - Барнаул. - 2001.- С. 3.
7. Оразалиев Р.А., Қазақстан бидайы, Алматы. - 1984. - 26 б.

Ғылыми жетекші: Кульжанова С.М., г.ғ.к., аға оқытушы